

E. GENDROLIS

ANTGAMTIŠKUMAS GIMININĖS BENDRUOMENĖS PASAULĖŽIŪROJE

Gimininės bendruomenės gamybiniai santykiai vienija žmones, susijusius tikros ar tariamos giminystės ryšiais. Gamybinės jėgos nėra taip išsivysčiusios, kad atsirastų visuomeninis darbo pasidalijimas („darbo pasidalijimas tampa tikru pasidalijimu tik nuo to momento, kai atsiranda materialinio ir dvasinio darbo pasidalijimas“¹), visuomenės valdymo organizacija nėra atsiskyrusi nuo pačios visuomenės. Šie ir kiti socialiniai veiksniai sąlygoja visuomenės būties sinkretiškumą, kuris atsispindi ją atitinkančioje sąmonėje. Praktinės žinios, religiniai vaizdiniai, dorovės normos ir estetinės idėjos šios visuomenės pasaulėvaizdyje yra taip susipynę, kad negalima išskirti jų kaip savarankiškų sąmonės formų. Tik specialūs moksliniai tyrinėjimai nustatė, kad pozityvios žinios įgyjamos, praktiškai panaudojant gamtą visuomenės poreikiams tenkinti, o fantastiniai vaizdiniai apie tikrovę kyla iš šios praktikos ir pačių žmonių santykių ribotumo kaip kompensacija bei papildymas. Objektyvus dorovės normų ir elgesio taisyklių pagrindas yra būtinumas vienyti pastangas kovoje už būvį. Atskiras individas ar šeima nepajėgia pragyventi be kolektyvo paramos, egzistuoja bendruomenės ir kiekvieno jos nario objektyvus interesų bendrumas, kuris reikalauja laikytis visiems privalomų elgesio normų ir taisyklių, atsižvelgiant į lyties ir amžiaus skirtumus.

Marksistinė socialinė metodologija kildina visuomenės sąmonę iš materialinės būties, dvasinį gyvenimą supranta kaip realaus gyvenimo proceso atspindį. Plėtodami materialinę gamybą ir materialinį bendravimą, žmonės keičia ir savo mąstymą. Ne sąmonė nulemia gyvenimą, o gyvenimas nulemia sąmonę — tokia yra šios metodologijos išvada.

Idealistinė socialinė metodologija visuomenės būtį kildina iš sąmonės. Laikydama gimininės bendruomenės sąmonę religine, ši metodologija, remdamasi religija, bando aiškinti visuomenės organizacijos ypatybes, dorovės normas ir taisykles; iš religijos, kaip pradinio tikrovės įsisąmoninimo, ji kildina ir pozityvias žinias. Ši metodologija taip pat pripažįsta gimininės bendruomenės pasaulėžiūros sinkretiškumą, bet ją taip interpretuoja, kad vieną tos pasaulėžiūros aspektą sutapatina su kitu arba vieną kildina iš kito. Idealistine metodologija vadovaujasi dau-

¹ *Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.* — V., 1974, p. 27.

gelis gimininės bendruomenės tyrinėtojų. Pavyzdžiui, E. Kraulis teigė, kad pirmykštis mąstymas negatyviai apibūdinamas kaip nemokslinis, o pozityviai — kaip religinis. Primityvus žmogus savo vaizduotės kūrinius laiko ne mažiau realiais negu jautimais suvokiamus daiktus arba net realiais, kadangi jie nesuvokiami jautimais. Objektiviai realybei jis suteikia kai kuriuos idealios realybės požymius, todėl jam gamtiška ir antgamtiška yra neatskiriama. Primityvaus žmogaus filosofija, rašo E. Kraulis, nėra nei materialistinė, nei idealistinė, o tiktai monistinė, nediferencijuota². Tačiau toliau autorius daro idealistinę išvadą, sakydamas, kad primityviam žmogui visi jo veiksmai ir santykiai, visi individualūs ir socialiniai reiškiniai visada potencialiai ir dažnai aktualiai esą grynai religinio turinio. Nesą reikalo įrodinėti, kad visa primityvi praktika ir sąmonė yra iš esmės religinės³.

Žinomas gimininės bendruomenės pasaulėžiūros tyrinėtojas M. Eliadė pabrėžia, kad archainė, arba primityvi, visuomenė galėjusi išlikti ir vystytis tik dėl žmogaus dvasinio kūrybiškumo, kuris, esant to meto kultūros lygiui, esąs tolygus religingumui. Religinės minties kūrybiškumas esąs nepriklausomas nuo visuomenės techninės pažangos. „Šventos“ primityvių visuomenių istorijos negalima aiškinti ekonominėmis, socialinėmis ar psichologinėmis sąlygomis, ji turinti būti suprasta kaip žmogaus proto veikla. Redukcionizmas, kaip bendras metodas Vakarų kultūros socialiniams reiškiniams aiškinti, esąs visiškai netinkamas primityvioms kultūroms. Primityvių kultūrų etinės normos, institutai ir menas esą priklausomi nuo religinio patyrimo ir religinės minties⁴.

Dž. Pikokas ir T. Kiršas rašo, kad negalima neigti techninių ir ekonominių veiksmų vaidmens visuomenės ir kultūros evoliucijoje, tačiau šie veiksniai nesą svarbiausios evoliucijos priežastys. Jų nuomone, toks visuomenės raidos aiškinimas esąs vienpusiškas, todėl jie sąmoningai atsisirboja nuo technikos bei ekonomikos raidos ir akcentuoja religijos vaidmenį visuomenės evoliucijoje. Religija, pasak jų, yra savotiškas gioskopas, palaikąs visuomenės veiklą, jos institutų stabilumą, ji taip pat galinti sukelti didelius socialinius pakeitimus⁵. Istorinių visuomenių atsiradimas būtų buvęs neįmanomas be istorinių religijų idėjų paplitimo⁶. Feodalizmo žlugimas daugiausia buvęs sąlygojamas kalvinizmo idėjų⁷. Skirtumas tarp archainės ir istorinės visuomenės religijų buvęs tas, kad pirmoji buvusi monistinė, o antroji — dualistinė. Archainis žmogus pasaulį suvokęs kaip vieningą, kuriame gyvena dievai ir žmonės. Istorinis žmogus pasaulį dalijęs į dvi dalis: dievų ar kitų būtybių pasaulį ir žmo-

² *Crawley E.* *The Mystic Rose*.— London, 1932, p. 3.

³ Ten pat, p. 7.

⁴ *Eliade M.* *Australian Religions: An Introduction*.— Cornell UP, Ithaca and London, 1973, p. XVI—XVII.

⁵ *Peacock J. L., Kirsh A. T.* *The Human Direction: An Evolutionary Approach to Social and Cultural Anthropology*.— New York, 1970, p. X.

⁶ Ten pat, p. 189.

⁷ Ten pat, p. 231.

nių pasaulį. Teisingai pastebėję esminį skirtumą tarp ikiklasinės ir klasinės visuomenės pasaulėžiūrų, autoriai bando aiškinti, jog šis skirtumas atsiradęs dėl savaiminės religinės minties raidos, tarsi minties raida yra imanentinis procesas.

Kraštutinio idealistinio požiūrio laikėsi A. Toinbis, viso istorijos proceso priešasčių ieškojęs „dievo apreiškime“. Jokia visuomenė, joks žmogus iš viso negali gyventi be religijos. Ankstyvojoje gyvenimo stadijoje žmogaus veikla buvusi religinė, politinė, ekonominė ir meninė kartu, t. y. ši veikla buvusi sinkretiška⁸. Nuo gamtos jėgų kulto pereita prie paties žmogaus jėgų garbinimo, vėliau šią religijos formą pakeitusi krikščionybė — tikrai žmogų dvasiškai išlaisvinusi religija. Mūsų laikais krikščionybę vis labiau išstumia įvairios ideologijos, bet jos esančios tik krikščionybės degradacijos apraiškos.

Visi minėti autoriai pripažįsta, kad gimininės bendruomenės sąmonė yra sinkretiška, nes ji yra religinė sąmonė. Ieškodami priešasčių, sąlygojančių tokį šios sąmonės pobūdį, idealistine metodologija besiremiamieji tyrinėtojai nurodo, jog žmogaus protas, jausmai, t. y. subjektyvūs veiksniai, yra svarbiausi ir lemiantys. Dar E. Tailoras aiškino esą religiniai vaizdiniai yra kilę iš primityvaus mąstymo klaidų. Išmokęs dar žemutinėje mąstymo pakopoje mintyse jungti daiktus, kurie buvo susiję pačioje tikrovėje, žmogus vėliau iškraipęs tą ryšį, darydamas išvadą — asociacija mintyse turinti atspindėti tokį pat ryšį tikrovėje. Tuo remdamasis, žmogus siekęs atrasti, numatyti ir sukelti įvykius grynai fantastinio pobūdžio būdais⁹. Klaidingas minties ir tikrovės santykio suvokimas ir esąs fantastinio tikrovės suvokimo pagrindas.

Religija yra fantastinis tikrovės suvokimas, tačiau jis atsiranda ne grynoje mąstymo viešpatijoje, o kyla iš primityvaus, riboto gamtinės ir socialinės tikrovės apvaldymo.

P. Radinas bandė įrodyti, kad tikėjimas ir papročiai, patys savaime nebūdami religija, tampa religinio komplekso dalimi tik dėl specifinio religinio jausmo. Todėl religija negalinti būti laikoma filosofiniu būties prigimties aiškinimu. Ji esanti priemonė socialinėms vertybėms įtvirtinti ir išsaugoti. Pagrindinės vertybės yra sėkmė, laimė ir ilgas gyvenimas, o tikėjimas, kad jos priklauso nuo dvasių pasaulio, padaro religiją tų vertybių įtvirtinimo priemone¹⁰.

Su E. Tailoro nuomone sutiko ir E. Diurkheimas, sakydamas, kad iliuzijos negali išlikti šimtmečius, jos negalėjo būti pagrindas menui, mokslui ir politikai atsirasti. Objektivus religijos pagrindas, jo nuomone, yra pati visuomenė, kurią žmonės garbina antgamtinių jėgų, dievų simbolių forma.

Materialistinė socialinė metodologija neignoruoja aktyvaus, kūrybinio žmogaus sąmonės pobūdžio, jo jausmų, emocijų vaidmens pasaulėžiūros

⁸ *Toynbee A. Change and Habit. The Challenge of our time.*— London, 1966, p. 162.

⁹ *Тэйлор Э. Первобытная культура.*— М., 1939, с. 67.

¹⁰ *Radin P. Social Anthropology.*— New York, London, 1933, p. 243—246.

formavimesi. Tačiau ji neapsiriboja idėjomis ir jausmais, o siekia atrasti juos sukėlusias priežastis. Gimininės bendruomenės pasaulėžiūroje antgamtiskumo samprata yra specifinė. Visi tų visuomenių tyrinėtojai vieningai pripažįsta, kad antgamtinį pasaulį tos visuomenės suvokia kaip materialų pasaulį, pačios visuomenės analogą. K. Marksas atskleidė objektyvias šios analogijos priežastis: „Čia <...> gamtos ir žmogaus tapatumas pasireiškia ir tuo, kad ribotą žmonių santykiavimą su gamta sąlygoja ribotas jų tarpusavio santykiavimas, o ribotą jų tarpusavio santykiavimą — jų ribotas santykis su gamta, ir būtent todėl, kad gamta istorijos dar beveik nėra pakeista <...>“¹¹.

Tik atsiradus tikrajam darbo pasidalijimui, t. y. protiniam darbui atsisakyvus nuo fizinio, pastebi K. Marksas, „šamonė gali iš tikrųjų išivaizduoti, kad ji yra kažkas kita, negu esamos praktikos išisamoninimas, kad ji iš tikrųjų gali kažką vaizduotis, neišivaizduodama ko nors tikro,— nuo šio momento šamonė darosi pajėgi emancipuotis nuo pasaulio ir gali pradėti kurti „gryną“ teoriją, teologiją, filosofiją, moralę ir t. t.“¹². Nuo šio momento sinkretinį pasaulėvaizdį pakeičia santykiškai savarankiškas atskirų visuomenės šamonės formų vystymasis, nors jų tarpusavio ryšys ir sąveika niekada nenutrūksta.

Gimininės bendruomenės pasaulėžiūroje savitai išreikšta pasaulio vievingumo idėja: viskas jame — žemiška ir žmogiška, nežemiška ir antgamtiška — sudaro sąryšingą visumą. Žemiškas ir pomirtinis gyvenimas iš esmės yra tas pat, mirusiųjų dvasios gyvena žemišką gyvenimą, net miršta. V. Riversas pastebėjo, kad primityvioje pasaulėžiūroje pomirtinis gyvenimas neturi nemirtingumo prasmės, kuri atsiranda daug vėliau¹³. Dž. Freizeris pažymėjo, kad „laukinis“ beveik neskiria gamtos nuo antgamtinio pasaulio, dar daugiau, antgamtinių jėgų dažnai nelaiko galingesnėmis už save. „Laukinis vargiai supranta arba net visai nesupranta, kad antgamtinės jėgos, kurių buvimu jis neabejoja, pranašesnės už jį, stovi aukščiau už jį: jis leidžia gąsdinti jas arba net versti jas vykdyti savo norus“¹⁴. Toliau jis sako, kad „jei mes, civilizuoti žmonės, sutiksimė vartoti žodį „dievas“ tik ta gryna sąvoka, kurią patys sudarėme, tai tada mums reikės pripažinti, kad laukinis iš viso neturi dievo ir nežino jo“¹⁵.

Šią gimininės bendruomenės pasaulėžiūros ypatybę pabrėžia ir kiti tyrinėtojai. L. Levi-Briulis apie pirmąją mąstymą rašė, kad jam gamtiška ir antgamtiška, kasdieniška ir mistiška taip susiję, tartum tarp jų nėra jokio skirtumo. Pirmąsčio žmogaus mintis ir veiksmas daugeliu atveju visai nesąmoningai pereina iš vieno pasaulio į kitą. Jei iš principo pirmąsčiai žmogus ir nesumaišęs gamtos su antgamtiniu pasauliu, tai

¹¹ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija, p. 26—27.

¹² Ten pat, p. 27.

¹³ Rivers W. H. R. Psychology and Ethnology.— London, New York, 1926, p. 48.

¹⁴ Фреэзер Дж. Золотая ветвь.— Л., 1928,— Вып. 1, с. 117.

¹⁵ Ten pat, p. 119.

dažnai jam viskas vyksta taip, lyg tarp jų jis nematytų jokio skirtumo¹⁶. K. Birket-Smitas, laikydamas religiją gimininės bendruomenės pasaulėžiūros pagrindu, sako, kad religiją pagimdė tai, kas, primityvaus žmogaus nuomone, veikė kaip antgamtinė jėga. Kadangi šis žmogus nežino gamtos dėsnių, tai nemato nieko, kas prieštarautų jiems. Nėra aiškios ribos tarp mokslo ir religijos, nes šiame lygyje jie dar nėra išsiskybę¹⁷. Pasaulio sudvejinimas į dvi savo prigimtimi skirtingas sferas, vadinamas „gamtiška“ ir „antgamtiška“, būdingas aukštesnėms kultūroms; primityvioje visuomenėje šis sudvejinimas turi visiškai kitą prasmę, pastebi Dž. Bytis¹⁸. R. Redfieldas bendru gimininių bendruomenių brožu laiko gamtos ir dvasios tapatumą. Gimininės bendruomenės nežino nei nuo gamtos atsiskyrusio dievo, nei gamtos dėsnių. Visatai jos suteikia žmogaus, gamtos ir dievo savybių. Todėl, jei vėlesnės pasaulėžiūras esą galima palyginti su trikampiu, kurį sudaro žmogus, gamta ir dievas, tai ankstyvojoje pasaulėžiūroje šio trikampio nėra — pasaulis šventas, personifikuotas, vieningas¹⁹. J. Lipsas rašė, kad nematomą antgamtinį pasaulį tos visuomenės žmonės laikė tokiu pat realiu, kaip ir gamtinį: „pirmykščiams žmonėms tas nematomas pasaulis yra kažkas visiškai natūralu ir realu, kadangi, jų nuomone, kaip tik „antgamtiška“ ir yra konkreti realybė“²⁰.

Gimininės bendruomenės pasaulėžiūroje nėra gamtiško ir antgamtiško dichotomijos. Pasaulis suvokiamas kaip vieninga personifikuotų būtybių visuma. Tiesa, šalia personifikuotų būtybių pripažįstamos ir antropomorfinių savybių neturinčios jėgos (mana, vakanda, orenda, manitou), į kurias beveik niekada nesikreipiama maldomis ar prašymais. Gamtos reiškiniai — upės, ežerai, jūros, kalnai ir dykumos, miškai, saulė, mėnulis ir t. t. — personifikuoti, nuo jų palankumo ar priešiško priklausau žmonių gyvenimas. Tikėjimas, kad antgamtinės jėgos sąlygoja žmonių gyvenimą, reikalauja ritualų ryšiams su jomis palaikyti, aukų jų palankumui įgyti, taip pat ir grasinimų, kad padėtų pasiekti norimus tikslus. Tos jėgos paprastai nėra visagalės, visur esančios, jos veikia dažniausiai tik tam tikroje srityje. Jos tokios pat kūniškos, tik jų kūnai sudaryti iš subtilesnės medžiagos. Aukos joms paprastai turi simbolinę prasmę, nes aukojantieji neįsivaizduoja, kad antgamtinės jėgos priima auką natūraliu pavidalu. Bantu genties afrikiečiai tikėjo, kad dvasios priima aukojamojo gyvulio gyvybinę jėgą. Nuera taip pat aiškino, kad dvasioms atitenka pati gyvybė, o aukojamojo gyvulio mėsa lieka žmonėms. Nesunku matyti analogiją tarp šių genčių žmonių ir europiečių, dedančių

¹⁶ *Левин-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении.*— М., 1937, с. 23—24.

¹⁷ *Birket-Smith K. The Paths of Culture. A. General Ethnology.*— Madison and Milwaukee, 1965, p. 338.

¹⁸ *Beattie J. Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology.*— London, 1964, p. 203.

¹⁹ *Redfield R. The Primitive World and Its Transformation.*— New York, 1957, p. 102—104.

²⁰ *Липс Ю. Происхождение вещей.*— М., 1954, с. 334.

gėles ant mirusiųjų kapų. Juk niekas nemano, kad mirusieji jomis grožės. Ir vienu, ir kitu atveju dovana yra simbolinė²¹.

Jeigu negalima tikėtis atgamtinių jėgų palankumo, tai būtina bent apriboti jų žalingą poveikį arba būti kiek galima nepastebimam. Gvianos indėnai, norėdami nepastebimi praeiti pro pavojingas vietas, pasitrindavo akis raudonųjų pipirų ar tabako sultimis, kurios sukeldavo laikiną apakimą²².

Čia analizuojamų visuomenių žmonės gamtos reiškinius aiškina remdamiesi praktinėje veikloje susidarytais vaizdiniais. Paragvajaus, Sumatros čiabuviai, Ugnies Žemės gyventojai ir daugybė kitų genčių saulės bei mėnulio užtemimą aiškino kasdieniškai: žemėje vieni gyviai ryja kitus, ir kosmose saulę bei mėnulį bando praryti žvėrys, slibinai. Norėdami nubaidyti išivaizduojamus užpuolėjus, jie keldavo kuo didesnę triukšmą, šaudė iš lankų, mėtė ietis, o senovės romėnai mėtydavo į orą uždegtus deglus, trimituodavo dūdomis, skambindavo metaliniais indais²³.

Ši pasaulėžiūra sužmogina išorinį pasaulį ir tokiu būdu daro jį suprantamą. Ji yra primityvi bendroji to pasaulio teorija, aiškinanti fizines ir socialines gyvenimo sąlygas, padedanti kiek įmanoma geriau prie jų prisitaikyti, sustiprinti žmogaus pasitikėjimą savimi, įsijungti į kitą jam nesuprantamą pasaulį, tapti jo dalimi, sąveikaujančia su visais pasaulio reiškiniais.

Gimininės bendruomenės pasaulėžiūroje atgamtiškumas neardo principinio pasaulio vieningumo. Šalia realaus pasaulio, žmonių ir visuomenės yra ir kitas pasaulis, tačiau jis yra realiojo tąsa, jame gyvena antropomorfinės ir zoomorfinės būtybės, įvairiais ryšiais susijusios su realiuoju žmonių pasauliu. Pripažįstamas „dvasių“, „demonų“ buvimas, bet šie nėra savarankiška, skirtinga nuo žemiškojo pasaulio realybė, idealybė savaime ir sau. Pomirtinis pasaulis irgi yra žemiškojo antrininkas, ryšys tarp jų nenutraukiamas, nes inkarnacijos idėja, būdinga beveik visoms tokioms visuomenėms, gyvuosius ir mirusiuosius sujungia į vieną visuomenę: mirusieji gyvena savo palikuonyse, padeda ar kenkia jiems, reikalauja pagarbos ir dėmesio, o gyvieji reikalauja pagalbos iš mirusiųjų.

Indijos saora genties mirusiųjų pasaulis analogiškas žemiškajam, nors ir šiek tiek skirtingas. Tame pasaulyje, kaip ir šiame, yra kalnai ir upės, olos ir medžiai, tačiau jame nėra saulės. Blanki mėnulio šviesa ir žemai kabantys debesys neleidžia iš toliau pažinti žmones. Kaip ir žemiškame pasaulyje, indų dvasios valdo saorų valstiečių protėvius. Valstiečiai taip pat aria žemę, tačiau gyvena labai skurdžiai. Jie atrodo taip, kaip savo mirties valandą—liesi, pavargę, menkai apsirengę, liūdni. Šaltas vėjas nuplėšia nuo jų paskutinius skudurus, ir jie dreba peršalę. Kai mirusiesiems pavyksta rasti taką į gyvųjų pasaulį, gyviesiems jie atneša drugį ir maliariją. Dėl to gyvieji dreba

²¹ Beattie J. Other Cultures. . . , p. 236.

²² Birket-Smith K. The Paths of Culture. . . , p. 359.

²³ Тэйлор Э. Первобытная культура, с. 228.

karščiuodami. Mirusieji tol neduoda ramybės gyviesiems, kol šie jiems nepaaukoja rūbų. O mirusiųjų valdovai, kaip ir žemėje, gyvena turtingai, laiko daug tarnų ir kareivių, įodinėja dramblius²⁴.

Kiekviena visuomenė turi jai būdingą tikėjimų ir papročių sistemą, siejančią ją su išoriniu pasauliu. Kiekvienoje tokioje sistemoje išorinis pasaulis ir visuomenė sudaro vieningą loginę struktūrą, nustatančią žmogaus ir gamtos ryšius, analogiškus socialiniams ryšiams. Tokioje sistemoje tikėjimai ir ritualai yra dvi neatskiriamos visumos dalys. Visuomenės gyvenimą, žmonių tarpusavio santykius motyvuoja tikėjimų ir papročių sistema, ritualai yra priemonė papročiams ir įsitikinimams įtvirtinti bei perduoti jiems iš kartos į kartą. Civilizuota visuomenė aiškiai skiria gamtos tvarką nuo socialinės tvarkos, o ikiklasinė visuomenė nemato jų esminio skirtumo. Visuomenės gerovė priklauso nuo tos bendros tvarkos palaikymo. Atlikdami toteminių gyvulių ar augalų išlaikymo ir jų gausinimo ritualus skirtingos australų lokalinės grupės bendromis pastangomis siekia palaikyti visiems reikalingas gyvenimo sąlygas. Be to, šie ritualai sustiprina socialinį susitelkimą, žmonių tarpusavio priklausomybės jausmą.

Socialinių santykių principus tos visuomenės taiko išoriniam pasauliui. Indėnai odžibviai, gyvenę iš medžioklės ir rankiojimo, tikėjo, kad įvairias gyvulių rūšis, nuo kurių priklauso jų gyvenimas, valdo „šeimininkai“—kitos kategorijos, negu žmonės, būtybės. Tačiau tarp žmonių ir tos kitos kategorijos būtybių nėra esminio skirtumo. Todėl reikia atsargiai elgtis su gyvuliais, nes kitaip „šeimininkai“ gali išsižeisti ir neduoti jų sumedžioti. Odžibviai pabrėžė moralinį skirtumą tarp elgesio, kurį sąlygoja būtinumas išgyti maisto ar apsiginti nuo užpuolimo, ir nereikalingo žiaurumo aktų. Jei žmonės ir kitos kategorijos būtybės yra tarpusavyje susijusios priklausomybės ryšiais, tai joms turi būti taikomi tie patys principai²⁵.

Panašiai išorinį pasaulį suvokė ir nivchai. Sopkose ir miškuose, jūrose ir upėse esama būtybių, gyvenančių giminėmis bendruomenėmis, kaip nivchai. Jų gyvenimą tvarką vyresnieji. Pvz., miškuose, ant aukštų sopkų ar olių gyvena pal-yz'as — miško šeimininkas su savo giminaičiais. Tai tie patys nivchai, bet priklausą miško pasauliui. Jie valdo visus taigos žvėris. Kai oras ramus, sako nivchai, galima išgirsti „miško žmonių“ balsus²⁶.

Būdingas aptariamoms pasaulėžiūros bruožas yra tai, kad demiurgams, sukūrusiems gamtinę aplinką ir žmones, nerodoma pagarba, jie negarbinami. S. Krašeninikovas, tyrinėjęs Kamčiatkos čiabuvius, rašė, kad jie savo dievo ir protėvio Kutchu nelaikė nei visagaliu, nei išmintingu. Prie-

²⁴ Žr. Elwin V. The Religion of an Indian Tribe.—London, 1955, p. 69—70.

²⁵ Hallowel A. I. Ojibwa Ontology, Behavior and World View.—In: Primitive Views of the World. Ed. by S. Diamond. New York, 1964, p. 77.

²⁶ Таксами Ч. М. Представления о природе и человеке у нивхов.—В кн.: Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XIX—начало XX в.). Л., 1976, с. 203—204.

šingai, nieko kvailesnio negalima esą net įsivaizduoti. Kutchu esąs nuolatinis pajuokos ir nepadorių pasakojimų objektas. Mat jis pridirbęs tiek kalnų ir skardžių, sraunumų upėse, audrų ir lietaus, kad žmonėms sunku gyventi. Dėl to čiabuviai nuolatos jį keikia, kai žiemą keliasi į kalnus ar leidžiasi nuo jų ir šiaip bet kuria proga²⁷.

Dangaus kūnai — saulė, mėnulis, žvaigždės — dažnai suvokiami kaip kažkada buvę žmonės, iki šiol nepraradę savo žmogiškų savybių. K. Rasmusenui sena eskimė pasakojo, kad saulė ir mėnulis nužudė savo motiną ir, būdami brolis ir sesuo, pamilo vienas kitą. Todėl jie ir pavirto dangaus šviesuliais²⁸. Senais laikais žemėje gyvenę žmonės ir žvėrys nesiskyrė vieni nuo kitų, galėję virsti vieni kitais, kalbėjo viena kalba, gyveno vienodose trobelėse ir vienodai medžiojo. Todėl suprantama ir pagarba, kurią medžiotojai rodo užmuštiems žvėrims.

Sapnuose regimas gyvenimas atrodo toks pat realus, kaip ir tikrasis. „Mes tikime sapnais,— sakė eskimė,— ir tikime, kad žmonės gali gyventi ir kitu gyvenimu greta tikrojo,— gyvenimu, kuriuo gyvenama tik sapne“²⁹.

Ligos, badas, visi gyvenimo sunkumai, kuriuos įveikti žmogui dažnai trūksta jėgų, skatina ieškoti pagalbos kitų būtybių pasaulyje, ieškoti dvasinės paguodos. Šamanas Aua K. Rasmusenui aiškino, kad baimė yra svarbiausia religijos priežastis: „Visi mūsų papročiai yra kilę iš gyvenimo ir grįžta į gyvenimą. Mes nieko neaiškiname, nieko negalvojame... Mes bijome! Bijome darganos, su kuria turime kovoti, išplėsdami maistą iš žemės ir iš jūros. Bijome ligos, kurią kasdien matome šalia. Bijome ne mirties, tik kentėjimų. Bijome mirusių žmonių ir medžioklėje nukautų žvėrių vėlių. Bijome žemės ir oro dvasių <...> Bijome to, ką matome aplink save, ir to, apie ką kalba padavimai ir sakmės. Todėl laikomės savo papročių ir tabu“³⁰.

Eskimai, kaip ir dauguma gimininių bendruomenių, neturi pasaulio sukūrimo idėjos. Pasaulis paprasčiausiai yra, o esančiame pasaulyje kultūros didvyriai, mitologiniai protėviai vienaip ar kitaip iš jo atsiradę, suformavo žmones ir jų gyvenamąją aplinką. Šalia žmonių gyvena ir kitos kategorijos būtybės, panašios į žmones, padedančios ar kenkiančios jiems, matomos tik išimtiniais atvejais. Eskimai tiki, kad yra šcherų (rifų) žmonės, namų dvasios su vertikaliai prapjautomis akimis, neužaugos ir milžinai, šešėlių žmonės. Kad ir kokie keisti jie būtų, yra tos pačios prigimties kaip žmonės³¹.

Kiekvienas žmogus, daiktas, net sąvokos laikomi gyvais. Viskas turi savo gyvą „šeimininką“, kurį europiečiai vadina siela. Žmogaus siela panaši į žmogų, karibu siela — į karibų ir pan., tik daug mažesnė. Var-

²⁷ Крашенинников С. Описание земли Камчатки.— М., 1948, с. 194—195.

²⁸ Rasmusenas K. Didysis rogių kelias.— V., 1973, p. 130.

²⁹ Ten pat, p. 134.

³⁰ Ten pat, p. 77—78.

³¹ Birket-Smith K. Eskimos.— Copenhagen, 1971, p. 181.

das — taip pat siela. Ji lieka žmoguje po mirties, bet išeina iš jo, kai jo vardas suteikiamas vaikui. Todėl vaikas yra atgimęs žmogus. Tas pat ir su gyvuliais. Aliaskos čiugašai užmušto lokio galvą palieka vietoje, nosį atsukę į žemę, kad jo „šeimininkas“, arba siela, sugrižtų į kalnus ir apaugtų mėsa. Žuvies siela esanti žarnose, todėl jas reikia įmesti į vandenį, ir, jei bangos neišmes į krantą, užaugs nauja žuvis³². F. Nansenas paaiškina, kad sielą, esančią kiekviename daikte, eskimai vadina *Inua*, t. y. „jo šeimininku“, o šis žodis reiškia „žmogus“ arba „eskimas“³³.

Sinkretinė pasaulėžiūra pateikia žmogui vieningo pasaulio modelį, nustato atitinkamas etines elgesio normas, kurių privaloma laikytis santykiuose su žmonėmis, gyvūnais ir kitomis būtybėmis, kad nebūtų pažeista visuotinė tvarka. Įvairios tikėjimų sistemos visada remiasi pačios visuomenės socialine struktūra, žmonių tarpusavio santykių principais. Tos sistemos yra pasaulio sužmoginimo, jo išisąmoninimo priemonės, padedančios paaiškinti visuomenės vietą pasaulyje ir žmogaus vietą visuomenėje. Žemiška socialinė tvarka visada yra pagrindas bendram pasaulio modeliui sukurti. Religiniuose vaizdiniuose atsispindi pačių žmonių galia ir tos galios nepakankamumas.

Keičiantis pragyvenimo priemonių įsigijimo būdai ir socialinei organizacijai, reikšmingi pakitimai įvyksta ir dvasiniame žmonių pasaulyje. Žemdirbių visuomenėse susiformuoja įvairaus sudėtingumo žemės kultas, nes jų gyvenimas priklauso nuo gyvybę kuriančios ir ją palaikančios žemės jėgų. Ritualais siekiama palaikyti žemės vaisingumą, taip pat gyvulių ir žmonių vaisingumą. Žemei priskiriama galia bausti ir apdovanoti žmones. Su žemės kultu paprastai susijęs mirusių protėvių kultas. Pripažįstamas ir kitų antgamtinių jėgų buvimas.

Formuojantis socialinėms klasėms ir valstybėms, atsiranda tikėjimas į aukštesnes ir žemesnes antgamtines jėgas. Santykius su tomis jėgomis palaiko specialūs žyniai, burtininkai, palankiai ar nepalankiai nuteikdami jas savo ar kitų visuomenių atžvilgiu. Senovės romėnai, nugalėję priešus, jų dievų stabus gabeno į Kapitolijų, tikėdami, kad šie rūpinsis po to ne priešų, o jų pačių sėkme ir gerove. Žyniai šventikai, atlikdami tarpininkų tarp žmonių ir antgamtinių jėgų vaidmenį, drauge su iš bendruomenės išsiskyrusia diduomene ima viešpatauti eiliniams jos nariams. Besiformuojančiose klasinėse visuomenėse vadams, diduomenės nariams pradedama priskirti vis didesnė antgamtinė galia, o klasinėse visuomenėse vadai net sudievinami.

Transformuojasi ir protėvių kultas. Vietoj bendrų gimininės bendruomenės protėvių kulto įsigali vadų protėvių kultas. Taigi galima pastebėti esant ryšį tarp socialinės organizacijos ir vaizduotės sukurto antgamtinio pasaulio. Kuo paprastesnė socialinė organizacija, tuo paprastesnė ir antgamtinio pasaulio samprata, ir, priešingai, atsiradus hierar-

³² Ten pat, p. 182.

³³ Нансен Ф. Собрание сочинений.— Л., 1937, т. 1, с. 322.

chinei socialinei organizacijai, formuojasi hierarchinė antgamtinio pasaulio struktūra. Etnografija pateikia nemaža duomenų, rodančių, jog, atsiradus socialinei hierarchijai, nemirtingomis pripažįstamos tik kilmingųjų sielos, o paprasti žmonės po mirties visai išnyksta. Privilegijos, įgytos žemiškame gyvenime, perkeliamos į pomirtinį pasaulį.

Gimininės bendruomenės pasaulėžiūroje antgamtinis pasaulis nėra atskira, savo prigimtimi skirtinga nuo materialaus pasaulio realybė. Kaip pavadintume šią pasaulėžiūrą — stichine materialistine ar naivia realistine, joje būtis ir dvasia, materija ir sąmonė yra to paties gamtinio pasaulio reiškiniai. Pripažinę sielų buvimą, šios visuomenės žmonės suvokė jas kaip kūniškas būtybes, kurioms reikia maisto, rūbų, darbo įrankių ir pan. Bekūnės dvasios neįsivaizdavo ir antikinės Graikijos žmonės, nes savo dievams priskirdavo visas žmonių savybes, suteikdavo jiems tų galių, kurių patiems trūko. Tik vystantis filosofijai, sielos vaizdinys palaipsniui netenka kūniškų, antropomorfinių savybių. Platonas paskelbė sielą nemirtinga, be materijos egzistuojančia substancija, gryna idėja. Tik nuo Platono prasideda būties ir dvasios dichotomija, apie kurią nežinojo gimininė bendruomenė.

Tačiau tai neduoda pagrindo sakyti, kad gimininės bendruomenės pasaulėžiūroje nėra antgamtiškumo idėjos. Bet šioje pasaulėžiūroje antgamtiškumo idėjos turinys dar taip susijęs su realiais visuomenės santykiais, kad antgamtinis pasaulis negali būti niekuo kitu, kaip gamtinio pasaulio dalimi. Ir priešingai, antgamtiškumo premisa neduoda pagrindo laikyti šią pasaulėžiūrą ištisai religine, kaip iki šiol dažnai aiškinama. Fantastikos ir iliuzijų reikia tada, kai pasibaigia žinojimas.

Kaip minėta, gimininės visuomenės pasaulėžiūra formuojasi priklausomai nuo jos materialinio gyvenimo sąlygų ir jos socialinės organizacijos principų. Australai gamtą suvokia per savo gentinės socialinės organizacijos prizmę ir į išorinį pasaulį perkelia tą pačią klasifikaciją, kuria remiasi kasdieniniame gyvenime. Žmogus, visuomenė, gamta ir kosmosas, gyvieji ir mirusieji, mitologiniai protėviai, įvairiai suvokiamos antgamtinės jėgos sudaro vieningą visumą, kurioje viskas susiję tarpusavio priklausomybės, pareigų santykiais. Yra tik vienas pasaulis, kito, iš esmės jam priešingo, grynai dvasinio pasaulio nėra. Įvairios australų gentys viską, išskyrus pačią žemę, laikė antgamtinių protėvių veiklos rezultatu. Tie gyvybės žemėje kūrėjai laikomi ir pačių žmonių protėviais, davusiais jiems gyvenimo normas, papročius ir tradicijas, materialinės kultūros daiktus. Kadangi šie protėviai galėję vienodai pavirsti žmonėmis ir gyvuliais bei augalais, todėl ir jų palikuonys — dabartiniai žmonės yra žmonės emu, žmonės gyvatės ir pan. Kiekviena gentis gyvena žemėje, kur viskas sukurta protėvių, todėl kiekvienas jos narys jaučiasi savo kilme susijęs su gyvenamąja aplinka — upėmis, kalnais, medžiais, jaučiasi esąs neatskiriama jos dalis. Inkarnacijos idėja vienija gyvuosius su mirusiais, mirusieji yra tartum dvasiniai gyvųjų antrininkai, amžini visuomenės nariai.

Realaus gyvenimo santykiai, elgesio normos ir taisyklės nukeliami į pirmųjų protėvių-totemų laikus, kurie tartum vėl sugrįžta ritualų metu ir įtvirtina bei pašventina visuomenėje esančią tvarką³⁴. Tačiau ne visi tos visuomenės santykiai yra religijos motyvuoti. Kasdieninis gyvenimas ir elgesio normos, įprasta kasdieninė veikla, pagrįsta praktinėmis žiniomis ir vykdoma paties žmogaus jėgomis, nereikalauja kokios nors antgamtinės sankcijos. B. Malinovskis, tyrinėjęs Trobriano melaneziečius, pažymėjo, kad magiją jie konceptualiai skiria nuo empirinių žinių ir praktinės veiklos. Magijos reikia tik tada, kai nepakanka paprastų žmogaus jėgų, kai jo veikla priklauso nuo kitų, jo nekontroliuojamų aplinkybių. Gali neaugti pasėliai, atviroje jūroje gali ištikti nelaimė. Magija turi apsaugoti nuo nerimo, sustiprinti tikėjimą, kad pavojingose ir kritiškoje situacijoje žmogus įveiks sunkumus, išvengs nelaimės. Magija reikalinga pavojingai žvejybai atviroje jūroje ir nereikalinga uždaroje lagūnoje, ji reikalinga rizikinguose kulos mainuose ir nereikalinga kasdieniniuose mainuose. „Galima neperdedant sakyti, kad magija, jų supratimu, valdo žmonių likimus; kad ji suteikia žmogui jėgų valdyti gamtos jėgas ir kad ji yra jo ginklas ir šarvai prieš daugybę pavojų, kurie supa jį iš visų pusių“³⁵. Tačiau magija suprantama kaip žmogaus sugebėjimas. Tai ne gamtos jėga, tam tikromis priemonėmis pagauta žmogaus ir verčiama jam tarnauti, ji iš esmės yra žmogaus vidinės jėgos, nukreiptos į gamtą, išraiška³⁶.

Antgamtinės sankcijos daugelyje tokių visuomenių tiesiogiai ar netiesiogiai naudojamos socialinei tvarkai palaikyti, sulaukyti žmogų nuo normų pažeidimo, bet tik tada, kai įprastų priemonių nepakanka užkirsti kelią netinkamam elgesiui.

Nepagrįsta reikia laikyti nuomonę, kad tik vadinamosios „aukštesnės“ religijos turi etinį turinį. Etinis turinys būdingas ir gimininės bendruomenės religiniams vaizdiniais. Papročiai, elgesio normos, kilę iš praktinių visuomenės gyvenimo poreikių, žmonių sąmonėje įgyja antgamtinę sankciją. Gimininės bendruomenės pasaulėžiūra yra mitologinė. Ji ne tik aiškina pačios visuomenės kilmę, santykius su aplinka, papročių prasmę, teikia pasitikėjimą, bet ir moko laikytis papročių, elgesio normų, moko vaikus tapti suaugusiais, prisiimti pareigas kitiems žmonėms, bendruomenei. Susijusi su ceremonijomis ir ritualais, ji atlieka ir tam tikrą estetinio auklėjimo funkciją. Dėl to, kaip rašo L. Vaitas, „filosofija primityvioje kultūroje yra ne vien tikėjimas, bet ir gyvenimo būdas“³⁷. Šioje pasaulėžiūroje mitologija ir praktinės žinios nėra sąmonės savarakiškos formos.

³⁴ Ануцимов А. Ф. Исторические особенности первобытного мышления.—Л., 1971, с. 116.

³⁵ Malinowski B. Argonauts of the Western Pacific.—London, 1932, p. 392—393.

³⁶ Ten pat, p. 401.

³⁷ White L. The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome.—New York, 1959, p. 265.

Ritualai yra bendravimo su antgamtinėmis jėgomis priemonė, padedanti šias jėgas palankiai nuteikti žmonių atžvilgiu, paskatinti arba net priversti bendromis pastangomis pasiekti norimą tikslą. „Dievai — kaip vaikai, jiems reikia pasakyti, ką daryti“, — aiškino Dahomėjos čiabuvis, išreiškdamas plačiai paplitusią pažiūrą, kad ritualas ar prašymas ne tik informuoja ir palankiai nuteikia antgamtinės jėgas, bet ir ragina jas arba net verčia veikti žmonėms norimu būdu³⁸.

Religiniuose šių visuomenių vaizdiniuose atsispindi ir žmonių siekiami, kurie ne tik sankcionuoja valdžios autoritetą ir tradicijas, gina socialinę tvarką kaip stabilizuojančią, konservatyvią jėgą, bet gali išreikšti socialinių permainų lūkestį. Galima priminti Pietų jūrose plitusių „kargo“ kultus, Amerikos indėnų „dvasių šokius“, kaip protesto prieš baltuosius kolonizatorius išraišką. Ir vieni, ir kiti tikėjo, kad, atliekant ritualinius šokius, ceremonijas, laikantis etinių ir kitų nurodymų, kuriuos įkvėptiesiems sąjūdžių vadovams perdavė protėvių ar kokios nors kitos dvasios, bus galima įsivaizduojamą ir laukiamą pasaulį paversti realybe. Šokiai ir ritualai sujungsią žmones su protėviais, išsipildysią lūkesčiai gyventi laisvai ir laimingai išlaisvintoje nuo ateivių žemėje, išnyksią karai ir nesantaika tarp žmonių.

Gimininių bendruomenių tradicinė tikėjimų sistema apima žmogų, visuomenę, aplinkinį pasaulį drauge su įsivaizduojamu antgamtinio pasauliu, sukurtu pagal paties žmogaus, visuomenės bei gamtinės aplinkos pavyzdį, ji palaiko visuomenėje esančius socialinius santykius ir etines normas, ši sistema kartu su tam tikrais ritualais yra individų socializacijos priemonė. Ritualuose simboliškai atsispindi visuomenės pripažinti kaip derami santykiai tarp individo ir visuomenės, tarp amžiaus grupių ir lyčių. Mitai ir su jais susiję ritualai įtvirtina visuomenės socialinę santvarką, religiniai jausmai sustiprina visuomenės solidarumą. Periodiškai atliekamais ritualais visuomenė įtvirtina sąveiką ir tradicinius ryšius su kitomis visuomenėmis, palaiko moralinę tvarką, primena antgamtinės sankcijos prieš nederamą elgesį, skiepija savo nariams pareigos, solidarumo jausmus.

Gimininės bendruomenės pasaulėžiūroje religiniai tikėjimai ir religinė praktika yra žmogaus fantazijos produktai, tenkinantys įvairius socialinius poreikius. Sąlygiškai galima būtų nurodyti kai kurias jų socialines funkcijas: 1) aiškinamąją, t. y. pateikiančią bendrą būties sampratą, kurioje gamtinis ir antgamtinis pasaulis suvokiamas kaip vieningas, įprasminančią kitaip nesuvokiamas gamtos jėgas; 2) vertinamąją, t. y. sankcionuojančią socialinius institutus, vertybes, siekiamus tikslus, nurodančią žmogaus vietą tame pasaulyje ir idealaus elgesio normas, kurių jis turi laikytis arba vengti dėl antgamtinių jėgų valios; 3) psichologinę, t. y. suteikiančią žmogui pasitikėjimą ir tikrumą, kai jų negalima pasiekti natūraliomis priemonėmis; 4) komunikacinę, t. y.

³⁸ *Herskovits M. J. Man and His Works: The Science of Cultural Anthropology.* — New York, 1949, p. 363.

suteikiančią priemonę (ritualus ir ceremonijas) bendrauti su antgamtiniu pasauliu ir panaudoti jo jėgas norimiems tikslams pasiekti, leidžiančią tikėtis atpildo ar bausmės už socialinių normų laikymąsi ar jų pažeidimą; 5) integruojančiąją, t. y. vienijančią visuomenės narius į harmoningai funkcionuojančią visumą ir įtvirtinančią socialinę tvarką.

Tikrasis visuomenės ir gamtos, žmogaus ir visuomenės santykių turinys, socialinės vertybės religiniuose vaizdiniuose įgyja iliuzinę išraišką. K. Marksas nurodė tokių iliuzijų kilmės priežastis: „Jeigu sąmoninga šių individų tikrų santykių išraiška yra iliuzinė, jeigu jie savo vaizdiniuose savo tikrovę apverčia aukštyn kojomis, tai šis reiškinys taip pat yra jų riboto materialinės veiklos būdo ir iš to atsirandančių jų ribotų visuomeninių santykių pasekmė“³⁹.

³⁹ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija, p. 20.